

ДЕЩО ПРО ІСТОРІЮ З ІСТОРІЄЮ ФІЛОСОФІЇ (СУБ'ЄКТИВНІ РОЗДУМИ З ПРИВОДУ ЮВІЛЕЮ)¹

Вілен Горський

Кажуть, що у Французькій академії наук існує правило, за яким сфера компетенції історичних досліджень не може поширюватися на події, що відбулися менш ніж п'ятдесят років тому. Гадаю, таке обмеження не позбавлене сенсу. Адже важко, – ба неможливо, – послідовно дотримуватися науково-об'єктивної позиції, оцінюючи те, безпосереднім свідком чого ти був сам, у чому брав участь, що є частиною твого власного життя. З п'ятдесяти років, якими вимірюється термін існування Інституту філософії НАН України, майже 35 я провів у його колективі, й, зрозуміло, писати про шлях, пройдений ним, для мене означає звертатися пам'яттю до власної молодості, моїх колег і друзів, у колі яких значною мірою проходило моє свідоме життя у філософії. Важко в такій ситуації претендувати на об'єктивний, безсторонній погляд. Отже, сказане далі є не більше ніж суб'єктивні свідчення учасника подій, про які йдеться. І все ж таки, з огляду інтересів майбутнього науково-історичного дослідження, такі нотатки, мабуть, не позбавлені певного сенсу. «Торжество історичної критики, – зауважував В. О. Ключевський, – з того, що говорять люди певного часу, підслухати те, що вони

---

¹ Подаємо (з редакційними правками) за першодруком: Дещо про історію з історією філософії (Суб'єктивні роздуми з приводу ювілею) : [До 50-річчя Ін-ту філос. НАН України] // Магістеріум. – Вип. 1 : Історико-філософ. студії / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К. : Стилос, 1998. – С. 136–144.

замовчували»². Те, про що не розповідала епоха, що вона в силу різних причин відносила до «зони замовчування» й без урахування чого образ епохи буде неповним, дослідникові допомагають «почути» свідчення тих, хто належав до цієї епохи. Власне, таке міркування й спонукало мене взятися за написання цих суб'єктивних нотаток свідка... Складність ще й у тому, що свідок має вести оповідь про стан історико-філософських досліджень, оскільки впродовж усього життя належав саме до цієї професійної галузі сучасної філософії. Як гармонійно сполучити неминучий суб'єктивізм, природний під час оповіді про власне життя, з обов'язковим об'єктивізмом, до чого прагнув, реалізуючи професійні програми, спрямовані до історико-філософської реконструкції образу минулого? Ця дилема перша, але не остання з тих, які створюють напругу неоднозначності, внутрішньої суперечливості, що буде притаманна подальшій оповіді. Нічого не вдієш, адже такою неоднозначною є не лише ситуація, в якій опинився оповідач, а й епоха і стан філософії в нашій країні впродовж часу, про який ідеться. Неоднозначною є й дата ювілею, що його 1996 р. відзначив мій Інститут. Адже якщо говорити про історію Інституту як академічного осередку, що координував дослідження в галузі філософії, які відбувалися в Україні, то початки її сягають більш раннього періоду. Відлік цієї історії можна вести з 1920 р., коли при історико-філологічному відділі АН України було створено Комісію з вивчення громадських течій на Україні, де здійснювалися, зокрема, й філософські дослідження. Можна – з 1922

---

² Ключевский В. А. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории / В. А. Ключевский. – М. : Наука, 1968. – С. 349.

чи 1925 р., коли при соціально-економічному відділі Академії наук почав працювати семінар з вивчення суспільного життя (1922), через три роки перейменований на семінар соціальної філософії (1925). Такою датою можемо вважати й 1926 р., коли при Академії наук було створено Київську науково-дослідну кафедру марксизму-ленінізму. Щоправда, академічним осередкам, що здійснювали дослідження в галузі філософії, протистояли більш могутні позаакадемічні центри, які об'єднувалися у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Серед них був і Інститут філософії. Більше того, з огляду «чистоти» віри у марксизм-ленінізм, академічні установи були під серйозною підозрою. Не випадково один із тогочасних керівників філософських установ Р. С. Левик, коментуючи створення науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при Академії наук, зазначав, що кафедра існувала «при тій академії, з якою нам доводилося ідеологічно боротися», отже, справді, це «при» – досить діалектичне³.

Боротьба за марксистсько-ленінське «очищення» Академії наук завершилася у 1937 р., коли як свідчення одержаної перемоги ВУАМЛІН припинила своє альтернативне відносно Академії наук існування. До складу останньої увійшли науково-дослідні інститути ВУАМЛІН за одним лише винятком. У їх переліку відсутня згадка про Інститут філософії.

Склалася, на жаль, доволі «природна» для того часу ситуація. Жодних офіційних ухвал про закриття Інституту не було прийнято, але одного дня він припинив

---

³ Цит. за: Розвиток філософії в Українській РСР / ред. кол. : В. Євдокименко та ін. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 496.

своє існування, коли останній його співробітник, який досі перебував на волі, потрапив за ґрати НКВС, туди, де ще раніше опинилися його колишні колеги. З однією із цих «останніх жертв» передісторії нашої установи я вже в часи хрущовської «відлиги» майже одночасно прийшов працювати до Інституту. Микола Захарович Юшманов повернувся після «вимушеної перерви», що тривала майже 25 років.

У нашому відділі М. З. Юшманову доручили відновити інформацію про тих, хто працював на філософській ниві протягом 20–30-х років і чий діяльності було покладено край репресіями в середині 30-х років.

Пам'ятаю, який спротив зустріли публікації, що містили згадку про С. Семковського, В. Юринця, П. Демчука й інших філософів, котрі загинули в ті роки, з боку Я. С. Блудова – харківського філософа, доля якого від згадуваних відрізнялася лише тим, що він, будучи репресованим й відчувши на собі весь жах сталінських таборів, усе ж таки вижив. Він з обуренням виступав у нашому Інституті проти відновлення пам'яті про своїх колишніх колег, цих, за його характеристикою, «ідеологів куркульства», «агентів буржуазного ідеалізму», не гідних лишатися в пам'яті нашої культури. «Як же так, – запитували ми, молоді, – адже жертвою репресій були не тільки вони, а й Ви? Хіба власний життєвий досвід не переконує в несправедливості кари, якої зазнали Ваші колеги-філософи?» «Кара й забуття були справедливі, – відповідав нам Яків Семенович. – Лише зі мною трапилася трагічна помилка. Але такі помилки у великій справі теж можна зрозуміти. Ліс рубають – тріски летять».

Так, до мене й моїх товаришів долітав відгомін подій, що становили передісторію нашого Інституту. Згадав я ці давні часи не випадково. Адже неоднозначність

ситуації, в якій опинилася філософія в Радянській Україні наприкінці 20-х й у наступні 30-ті роки, певним чином визначала й умови її існування принаймні впродовж наступних п'ятдесяти років, що минули від 1946 р., коли в системі Академії наук офіційно було започатковано діяльність Інституту філософії.

Трагічний підсумок передісторії інституціональної академічної філософії, що завершилася у 1937 р., був цілком логічним, якщо зважити на офіційне розуміння сутності й значення філософії, яке насаджувала партія комуністів. Складовими цього бачення стали, по-перше, ствердження філософії історичного та діалектичного матеріалізму в його сталінській, звульгаризованій інтерпретації єдино істинним підсумком всесвітнього розвитку філософської думки й, по-друге, проголошення філософії діамату й істмату теоретичним підґрунтям пролетарської ідеології, що, по суті, вело до ототожнення філософії з класовою ідеологією взагалі. «Діалектичний матеріалізм є світогляд марксистсько-ленінської партії», – цими словами починалася праця Й. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм».

Ствердження такого розуміння передбачало спочатку витіснення будь-яких немарксистських шкіл і течій з актуального поля філософської рефлексії – це завдання, по суті, на початок 30-х в Україні було виконане. Однак очікуваного розквіту марксистсько-ленінської філософії після цього не настало і не могло настати. Перемога виявилася «пірровою». Філософія діамату потрапила в зону безповітряного простору, зону, в якій неможлива будь-яка життєдіяльність на власне філософському підґрунті, тому інституціональне філософування в системі Академії наук із середини 30-х років узагалі припинилося.

Інакше й не могло статися. З часів Сократа усвідомлено, що філософія не пророкує істину, а сенс свій вбачає в її пошуку, який здійснюється через діалог, базований на толерантному, співчутливому й уважному ставленні до іншої думки. Філософувати не можна, не виробивши у собі здатності почути іншу думку. Можливість же для вироблення й реалізації цієї здатності абсолютно заперечувалася. Це й справило згубний вплив на долю власне офіційно декретованої філософії діалектичного й історичного матеріалізму. Адже і в її межах аргументом дискусії неминуче ставала відповідність канонізованому підходу, відступ від якого розцінювали не як теоретичну помилку, а як зраду пролетарської ідеології. Тим самим дискусія переносилася з академічних конференц-залів до кабінетів слідчих НКВС, де й підбивали підсумок уже згідно з логікою не філософського дискурсу, а тією, якою керувалися господарі кабінетів НКВС.

Однак панівну систему результат, до якого вона привела академічні філософські установи, також не влаштував. Офіційна ідеологія, особливо в умовах реалій післявоєнного світу, потребувала зусиль для свого обґрунтування й виправдання, що, відповідно до пануючої доктрини, мала здійснювати філософія. Це, зрештою, й зумовило відкриття у 1946 р. у складі установ Академії наук Інституту філософії.

Неоднозначність, парадоксальність ситуації полягала в тім, що філософії було наказано жити за умов, які заперечували саму можливість нормального філософського мислення. Адже, як і раніше, критерієм істинності будь-якого філософського розв'язання проблеми вважали його відповідність канонізованим постулатам діамату. Як і раніше, зазнавали суворої карі наміри вийти за межі догматизованої схеми. Як і раніше, були

заборонені спроби конструктивного використання новітніх результатів, здобутих сучасною немарксистською філософською думкою. А щоб спокус залишалося менше, вживали систему заходів, спрямованих на максимальне обмеження інформації, яка надходила «з-за бугра». Як і раніше, порушникам цих правил забороняли взагалі займатися філософією, а багатьох позбавляли й волі. У 70-х роках хвиля арештів серед української інтелігенції прокотилася і нашим Інститутом. Мої колеги Василь Лісовий та Євген Пронюк сповна відчували на собі жах таборів і спецпоселень.

Й усе-таки українська академічна філософія не лише вижила, а в деяких сферах спромоглася досягти результатів, що гідно увійшли до здобутку філософської культури.

Життя виявилось багатшим за схему, що визначала офіційно декретовані межі простору, відведеного для філософії. Як і в інших сферах тогочасного життя, поряд з легалізованою, відповідно цензурованою філософією складалося поле існування «тіньової» філософії. У кухнях наших осель у «хрущовках» читалися книги сучасних «буржуазних» філософів, точилися палкі дискусії, реально здійснювався філософський діалог, що формував культуру мислення кожного з нас. Але справа не обмежувалася кухнею. Суттєво, що результати, одержані на полі «тіньової» філософії, – бодай частково проривалися крізь систему заборон, визначаючи далеко не однозначний результат сукупного здобутку легалізованої філософії. Клітина, до якої заганяли філософію, з часом втрачає свою міць і монолітну непорушність. Й там, де ґрати виявлялися не такими міцними, виникала можливість хоч трохи здобути простору для легалізації результату справді творчого філософського пошуку.

Чи не найбільш плідним полем для реалізації такого типу творчості виявилася сфера історико-філософських досліджень. Адже в канонізованій ієрархії філософських дисциплін, де на перших місцях розташовувалися діамат, а за ним істмат, історії філософії, як правило, відводилося місце наприкінці – після філософських проблем природознавства, етики, естетики й атеїзму. Мірою сходження по цій ієрархічній драбині зменшувалася пильність цензорів та ідеологічних наглядців, а отже, слабшала сила опору клітини, до якої було загнано філософію, й відповідно виникали дещо більші можливості для оприлюднення результатів творчого, власне філософського пошуку. Досить показово, що серед тем тогочасних дисертаційних робіт історико-філософська проблематика, як правило, переважала. До історико-філософських тем зверталися й ті дослідники, які згодом сприяли прогресу інших галузей філософського знання. Зрештою, зважаючи на глибокий зв'язок філософії зі своєю історією, це об'єктивно додавало життєвих сил філософській думці в цілому.

Зрозуміло, й усередині історії філософії діяли вельми жорсткі обмеження, і тут існувала своя ієрархія, що зумовлювала зворотню залежність можливостей творчого пошуку й жорсткості цензурних обмежень.

Вихідним у цій ієрархії стало канонізоване визначення предмета історії філософії, за яким вона власне не повинна була й прагнути до максимально повного відтворення об'єктивної, наукової картини, обмежуючись аналізом розвитку наукового матеріалістичного світогляду та його законів. А згадку про те, що не вкладалося у схему передісторії діамату й істмату, вважали допустимою лише з огляду відтворення історії боротьби, яку вів матеріалізм проти ідеалізму і в якій обов'язково перемагав.

Звичайно, найбільш привілейованими (а тому й найпильніше цензурованими) були праці, присвячені творчості фундаторів діамату – Маркса, Енгельса, Леніна, а в 40-ві – на поч. 50-х років – Сталіна. Найбільше, чого вдалося досягти на цій ділянці історико-філософського знання, полягало в розхитуванні жорсткої схеми ленінсько-сталінського образу марксистської філософії. Адже, з огляду такої схеми, яка й постулювалася як канонізований образ марксизму, під серйозною підозрою виявлялася позиція навіть творців цієї філософії. Не випадково протягом десятиліть панування культу марксизму його ініціатори так і не зважилися видати повне зібрання творів К. Маркса й Ф. Енгельса.

Цей факт і став у пригоді під час зусиль, спрямованих на розхитування догматизму як хвороби, яка чи не найбільше заважала нормальному процесові філософського пошуку. В 60–70-ті роки така тенденція знайшла свій вияв у хвилі «марксистського фундаменталізму», що досить повно репрезентує багато тогочасних праць співробітників Інституту.

У центрі уваги дослідників опиняються ідеї К. Маркса, які не лише не увійшли, а певним чином суперечили догматизованому, ленінсько-сталінському образу марксистської філософії. Джерелом для акцентації уваги на такі ідеї стало звернення до рукописної спадщини К. Маркса, передусім до «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» й «Економічних рукописів 1857–1858 років». На основі цього робляться спроби не тільки продемонструвати, а й чітко визначити непридатність догматизму як принципу історико-філософської науки. Та це, останнє, власне й позначало межу можливого для історико-філософського пошуку за умов, в яких він змушений був здійснюватися.

Якщо праці з посиланнями на цитати з рукописів К. Маркса, хай із незадоволенням, але допускалися (все ж таки – К. Маркс!), то зухвальцям, які наважувалися на цій підставі піддавати сумніву сам принцип догматизму, було несолодко.

Один показовий приклад. У 1969 р., напередодні 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, наш відділ за відповідною директивою видав велику книгу під промовистою назвою «Торжество ленінських філософських ідей на Україні». Відкрив її, як і належить, розділ «Ленінська філософська спадщина і деякі проблеми розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні». Автор розділу, В. І. Губенко, розпочав свій виклад аналізом інтерпретації спадщини Леніна у працях філософів, що виходили в Україні за часів існування радянської влади. Наводячи численні зразки догматичної абсолютизації значення ідей Леніна, що мали на меті довести їх «неперевершеність», «винятковість», дослідник, між іншим, зауважував: «...Надмірне перебільшення винятковості певних положень ленінської теоретичної спадщини взагалі здатне вивести її за межі науки, наукового аналізу. Адже за такого хибного плину думок ніхто, крім Леніна, не в спроможі ні досліджувати її, ні, тим більше, методологічно свідомо користуватися нею... Надмірне наполягання на винятковості марксистсько-ленінської філософської спадщини, – узагальнював, підсумовуючи, В. І. Губенко, – хибне у багатьох відношеннях...»⁴

Боже мій, що почалося! Академік Ф. Д. Овчаренко, який тоді обіймав посаду секретаря з ідеології ЦК КП України, виступаючи на широкій нараді, цілий аб-

---

⁴ Торжество ленінських філософських ідей на Україні / АН УРСР, Ін-т філософії. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 33.

зац промови присвятив викриттю «ганебного» вчинку зухвалого науковця. Сенс філіппіки, виголошеної секретарем ЦК, полягав у тому, що зараз, коли ми наближаємося до знаменної річниці – 100-ліття з дня народження В. І. Леніна, коли кожен із нас, доторкнувшись до скарбниці ідей генія, усвідомлює, як нам бракує слів, щоб виразити велич і неповторність думки вождя світового пролетаріату, є люди, котрі починають застерігати від надмірності зусиль, що їх докладаємо, співаючи осанну генієві. В. Губенка було негайно звільнено з роботи. На довгі роки шлях до філософії йому закрили. На хліб він заробляв, улаштувавшись в лабораторію організації праці якогось з галузевих міністерств. Лише більш ніж через 10 років йому вдалося влаштуватися на кафедру філософії одного з київських військових училищ. Але життя В. Губенка як автора філософських праць і досліджень скінчилося у 1969 р. назавжди.

Не менш суперечливою постає й доля досліджень науковцями Інституту філософії спадщини видатних мислителів, яка репрезентувала історію всесвітньої домарксистської філософії. Річ у тім, що в межах інституалізованої академічної філософії таких досліджень в Україні начебто взагалі не мало би бути. У СРСР існував утрадиційнений своєрідний розподіл обов'язків, зокрема й у галузі академічних історико-філософських досліджень. Вивчати проблеми світової історії філософії слід було в центрі – у Москві. Периферії ж здебільшого відводили роль спостерігача за відгомоном, який долітав до національних околиць здалеку, звідти, де проносився потужний потяг світового філософського прогресу. Показово, що у структурі нашого Інституту впродовж усієї його історії (й аж донині) відсутній бодай незначний підрозділ,

спрямований на вивчення проблем історії світової філософії минулого. Отже, в колі планової тематики дослідження історії світової, немарксистської філософської думки минулого взагалі не передбачалися. Але вони, ці дослідження, все ж таки здійснювалися у вільний від планової роботи час і за об'єктивним результатом демонстрували високий професіоналізм у вивченні передусім спадщини представників німецької класичної філософії. Я маю на увазі ініційовані співробітниками відділу діалектичного матеріалізму праці В. І. Шинкарука «Теория познания, логика и диалектика Канта» (1974), «Единство диалектики, логики и теории познания» (1977), здійснені ним же у співавторстві з московським дослідником В. Малініним розвідки з історії гегельянства, праці М. Булатова, збірки «Критические очерки по философии Канта» (1975), «Очерки по философии Л. Фейербаха» (1982). У відділі логіки наукового пізнання було підготовлено працю М. Поповича «Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте» (1979) і працю К. Жоля «Сравнительный анализ индийского логико-философского наследия» (1981). Переконалися, що й понині ці праці не втратили своєї цінності і гідні бути згаданими серед здобутків у галузі історико-філософської науки, зумовлених діяльністю співробітників Інституту.

І все ж таки чи не найвагоміший внесок у сфері історико-філософських досліджень в Інституті філософії АН України здійснено у галузі історико-філософського українознавства. Зрозуміло, й тут кожен позитивний результат досягався в умовах жорсткого пресингу, який здійснювала офіційна ідеологія. Абсолютно заперечувалася можливість позитивного вивчення всіх, кого кваліфікували як представника табору «на-

ціоналістів», «буржуазних філософів-ідеалістів» тощо. До привілейованої сфери досліджень належала передусім плеяда діячів української культури, яких відносили до складу «революційних демократів». З більш раннього періоду – Григорій Сковорода, творчість якого, вважалось, і започатковувала історію філософії в Україні. Пріоритетність за тогочасних умов аж ніяк не створювала сприятливих обставин для творчого аналізу. Радше – навпаки. Тут спрацьовував уже відзначуваний принцип зворотньої залежності. Пріоритетність теми зумовлювала наростання пильності ідеологічних цензорів до всього, що писалося про неї. Тим-то найбільшим результатом, якого було досягнуто в галузі вивчення спадщини революційних демократів, можна хіба що вважати дискредитацію канонізованої схеми історико-філософського вивчення їхнього здобутку. Схема, зрештою, була немудрящою. Оскільки революційний демократ як ідеолог селянства мусив впритул наближатися до ідеології пролетаріату, то відповідно: 1. Його філософії мало бути притаманне матеріалістичне вирішення основного питання філософії стосовно природи. 2. Він мусив наближатися до матеріалістичного розуміння історії. 3. Мав бути діалектиком. 4. Атеїстом і т. д. Сам же процес історико-філософського витлумачення нагадував іспит, який учитель влаштовував учневі. «Що первинне – матерія чи свідомість?» – суворо запитував історик філософії, наприклад у Т. Шевченка, і починав порпатись у його творах, відшукуючи цитату, яка, на його думку, містила відповідь на поставлене запитання. У підсумку екзаменованій одержував відповідну оцінку – у чому він «підійшов впритул» до діалектичного матеріалізму і де він «зупинився перед» історичним матеріалізмом.

Але як бути, скажімо, з тим же Т. Шевченком, котрий узагалі не ставив перед собою тих питань, відповідей на які у нього вимагав дослідник? Адже не писав Т. Шевченко філософських трактатів, він був поет. Цю складність «долали» на основі другого методологічного гріха офіційної науки. Вважалося цілком коректним аналізувати мистецький, поетичний твір, ігноруючи специфіку художньої творчості взагалі. Тим самим поезія перетворювалася на щось подібне до віршованого підручника з філософії. Так, власне, й доводили, скажімо, визнання Т. Шевченком діалектичного закону загального розвитку на підставі славнозвісного «Все йде, все минає...».

Щоправда, таке згвалтування поетичного тексту породжувало й небажані наслідки. Адже якщо за прийнятим методом препарувати поетичний доробок Т. Шевченка і, звичайно, не лише його, то можна було приписати поетові будь-яку позицію з того чи іншого філософського питання. І справді, що, скажімо, заважало на підставі аналізу щойно цитованого вступу до «Гайдамаків» оголосити Т. Шевченка агностиком («Куди ж воно ділось? Відкіля взялось? // І дурень, і мудрий нічого не знає») чи гілозоїстом («... душа жива. // Як небо блакитне – нема йому краю, // Так душі почину і краю немає»)?

З цією складністю тогочасна офіційна історико-філософська наука теж намагалася впоратися, додаючи ще один гріх до переліку методологічних недоладностей. Ідеться про поширений метод купюр, який широко застосовували під час відтворення історичного минулого. Усе, що не вкладалося у задану згори схему, вважали взагалі не існуючим. І справді, чого варто було «забути» якусь цитату з твору Т. Шевченка, коли начебто неіснуючими виявлялися цілі філо-

софські системи, навіть імена їхніх авторів, коли, як уже згадувалося, навіть К. Маркс і Ф. Енгельс так і не дочекалися виходу у світ повного зібрання своїх творів? Такої ж долі зазнала й Шевченкова поетична спадщина в багатьох тогочасних історико-філософських опусах. Чи не показовими щодо цього були численні публікації І. Д. Назаренка, за які його навіть відзначили званням лауреата Ленінської премії.

Слава Богу, такі твори писалися і публікувалися поза нашим Інститутом. Більше того, в цей час у нашому відділі історії філософської думки на Україні досить активно розроблялися питання методології історико-філософського аналізу взаємодії філософії з різними компонентами культури. Спираючись на результати цих дискусій, я, зокрема, здійснив спробу проаналізувати складний механізм, що опосередковував взаємодію філософії з політикою («Соціальне середовище та історико-філософський процес». К., 1969), філософії й мистецтва («У пошуках істини: Взаємодія філософії і мистецтва». К., 1979), зрештою, узагальнити погляд на специфіку історико-філософського тлумачення тексту («Историко-философское истолкование текста». К., 1981). Але книжки писалися, а реальна практика, на жаль, у багатьох випадках просто ігнорувала їх.

Щодо досвіду історико-філософського тлумачення Т. Шевченка, то, гадаю, усвідомлена дискредитація офіційної методології аналізу стала можливою передусім не завдяки теоретичним міркуванням про особливості історико-філософського тлумачення поетичних текстів. Вульгаризоване історико-філософське шевченкознавство зруйнувало себе зсередини. Чимале значення у цьому відіграв скандал, який розгорівся з приводу публікації у третьому номері московсько-

го журналу «Философские науки» за 1973 р. статті полтавського вченого І. М. Масича «К вопросу о мировоззрении Т. Шевченко». Мені здається, що тут відносно офіційної методи спрацювала відома українська приповідка: «Не так злії вороги, як добрії люди...» Автор статті щиро прийняв на віру методологію своїх учителів, однак певна наївність не дала йому змоги врахувати ті «маленькі хитрощі», про які не прийнято було промовляти вголос, але слідувати яким науковці мусили неодмінно. Повіривши у те, що до спадщини Т. Шевченка можна підходити як до віршованого трактату, Масич вирішив послідовно, чесно, не вдаючись до будь-яких купюр, зібрати й відповідно витлумачити цитати з творів Т. Шевченка, що містять згадку про Бога. У результаті, як і слід було очікувати, він одержав еклектичну суміш позицій, які взаємно заперечували одна одну, і приписав її Т. Шевченкові. Виявилось, що у Шевченка «революційно-демократичні переконання... поєднувалися з релігійно-ідеалістичними поглядами на світ», що «елементи релігійності у Шевченка поєднувалися з елементами атеїзму»⁵. Стаття спричинила обурення, її зміст не влаштовував нікого й засвідчував необхідність істотної методологічної переорієнтації в дослідженнях, зокрема, творчості Т. Шевченка. Про це у четвертому номері журналу писав тодішній завідувач нашого відділу П. Т. Манзенко⁶.

Здавалося б, зрештою, хибна методологія себе дискредитувала і наставляв час нових підходів і нових розвідок, присвячених творчості Т. Шевченка. Проте

⁵ Философские науки. – 1973. – № 3. – С. 95.

⁶ Див. його статтю «Некоторые вопросы исследования философских взглядов Т. Г. Шевченко» // Философские науки. – 1973. – № 4.

замість очікуваного ренесансу на ниві історико-філософського шевченкознавства на довгі роки запанувало мовчання. По-старому писати стало соромно, по-новому – неможливо.

Дещо аналогічною була й доля історико-філософського вивчення спадщини Григорія Сковороди. Зрозуміло, Сковорода за часом стояв від марксизму на більшій відстані, аніж Т. Шевченко. Тим-то пильність цензорів була меншою, а можливості для наукового погляду – трохи більшими.

Слушною нагодою для інтенсифікації зусиль щодо вивчення спадщини Г. Сковороди стало 250-річчя з дня народження видатного українського мислителя, яке широко відзначали в країні у 1972 р. Значною мірою завдяки зусиллям співробітника нашого Інституту І. В. Іваньо (на жаль, дуже рано пішов із життя!) у 1973 р. у Києві та Москві виходить у світ двотомне повне зібрання творів мислителя. Вагомим внеском до наукового вивчення спадщини Г. Сковороди стали підготовлені в Інституті й видані 1972 р. колективна монографія «Філософія Григорія Сковороди» і збірник наукових праць «Від Вишенського до Сковороди». Утім, і тут не обійшлося без втручання ідеологічних наглядців. Показово, що чи не найбільш яскраві праці, які були тоді підготовлені, так і не побачили світу. Передані до видавництва і заплановані до друку з нагоди 250-річчя Сковороди монографія І. В. Іваньо «Філософія і стиль мислення Сковороди» та книга І. Драча, С. Кримського і М. Поповича «Григорій Сковорода» понад десятиліття змушені були чекати свого часу. Перша вийшла друком 1983 р., друга – 1984 р.

Так, тиск відповідальних за правовірний образ філософського минулого відчувався на всьому полі історії.

Але він був неоднаковий на різних ділянках. Спрацьовував своєрідний «гастрономічний» підхід до визначення актуальності й важливості досліджуваної теми. Я називаю його «гастрономічним», оскільки він за своєю логікою нагадує міркування господині, яка купує продукти, що не підлягають тривалому зберіганню. Цінність такого товару, зрозуміло, залежатиме від часу, який минув з дня його виготовлення. Що свіжіший продукт, то дорожче він коштуватиме і навпаки. Приблизно за таким принципом визначалася й актуальність історико-філософського дослідження: що ближче до марксизму, не лише за сутністю, а й за часом існування, – то важливіше. Тому дослідження явищ, які відбувалися у ХІХ ст., вважали більш актуальними порівняно з тими, що мали місце у ХVІІІ ст. А на вченого, який зважувався зазирнути ще далі, вглиб віків, дивилися як на дивака, котрий заради власної цікавості копирсається у давно віджилих і майже не потрібних з огляду на потреби сьогодення питаннях. Не дивно, що в цій самій давнині пильність цензорів і наглядачів слабшала, отже, виникали передумови для творчого, наукового пошуку.

Саме тут і було досягнуто чи не найбільш відчутних результатів у сфері історико-філософських досліджень. Я маю на увазі започатковане з середини 80-х років вивчення давніх етапів нашої вітчизняної історії філософії й передусім спадщини професорів Києво-Могилянської академії. За ініціативою тодішнього директора Інституту П. Копніна було створено дослідницьку групу, яку очолила В. Нічик (до складу її в різні роки входили М. Кашуба, М. Рогович, Я. Стратій, В. Литвинов, І. Захара та ін.), що здійснила велику роботу з уведення до складу діючого фонду історико-філософської науки цілої плеяди

мислителів, котрі активно вели діалог зі своїми сучасниками – представниками західноєвропейської філософської думки XVII – поч. XVIII ст. Їхня діяльність започатковує не лише на терені української культури, а в регіоні православного слов'янства в цілому зародження й поступ професійної філософії як самостійної сфери духовного здобутку цих народів.

Зусиллями дослідницької групи до активного фонду історико-філософської науки вперше було введено спадщину Ф. Прокоповича, І. Гізеля, Г. Кониського, С. Яворського та багатьох інших репрезентантів Києво-Могилянської академії, здійснено опис курсів з філософії, що зберігаються у відділі рукописів ЦНБ НАН України. Це суттєво збагатило уявлення про теоретичні джерела наступних речників української філософської думки. По суті вперше стало можливим з'ясування особливостей взаємодії вітчизняної філософії з культурою західноєвропейського Середньовіччя, Відродження, Реформації, раннього Просвітництва.

Дуже нелегким був цей крок, здійснюваний українськими істориками філософії, оскільки до наших днів збереглися латиномовні рукописи філософських трактатів професорів Києво-Могилянської академії. Тому перш ніж здійснювати історико-філософський аналіз, слід було дешифрувати й прочитати рукописи трьохсотлітньої давнини, здійснити їх переклад і лише після того розпочинати історико-філософську інтерпретацію.

Реалізація завдання ускладнювалася тим, що дослідники мали добре володіти латиною й бути глибоко обізнаними із середньовічною філософською культурою, зі здобутком західноєвропейської та вітчизняної думки XVII–XVIII ст. На жаль, комплексу

таких знань тогочасна (а великою мірою й сучасна) філософська освіта не давала. Знавці класичних мов, які виховувалися на філологічних факультетах, одержували знання з філософії, як правило, в межах оглядового курсу з діамату й істмату. Що ж до вихованців філософського факультету, то їхні знання як середньовічної філософії («попівщина», «провалля», «темна пляма» в історії прогресивного поступу філософії), так і латини (обсяг знань її приблизно дорівнював тому, який філологи отримували з філософії) були мізерні. Не випадково кістяк групи, яку очолила В. М. Нічик, становили вихованці відділення класичної філології Львівського університету. Саме там студенти мали змогу не лише добре оволодіти давньогрецькою мовою і латиною. У них виховували здатність до відчуття культурного контексту, в якому здійснюється генеза та функціонування того чи іншого тексту. Крім іншого, цьому сприяла діяльність С. Я. Лур'є – відомого фахівця в галузі класичної філології, культури, зокрема й філософії (досить нагадати його фундаментальну працю, присвячену Демокриту), якого в часи боротьби з космополітизмом було «зіслано» з Ленінграда до Львова (недарма кажуть: «Не було б щастя, та нещастя допомогло!»).

Молодих вихованців Львівського університету запросили до нас в аспірантуру, під час якої вони мали суттєво підвищити рівень власної філософської культури, вчитати й перекласти текст певного філософського трактату, що належав представникові Києво-Могилянської академії, і лише після того здійснювати його історико-філософське витлумачення. Справді, титанічну справу зроблено ними! Її результатом стали численні публікації перекладених творів профе-

сорів Києво-Могилянської академії, а також монографії, наукові розвідки, присвячені цій славетній сторінці нашої історії філософії.

Дослідження спадщини професорів Києво-Могилянської академії теж не обійшлося без опору з боку охоронців офіційної доктрини. Підставою для сумніву щодо доцільності цієї діяльності були запитання, які не раз доводилося чути: «А для чого так уважно вивчати спадщину якихось попів?» Доходило до анекдотичних ситуацій. Пам'ятаю, тривалий час лишалося під сумнівом видання в московській серії «Мислителі минулого» книги В. М. Нічик, присвяченої Феофанові Прокоповичу, тільки тому, що відповідальні видавці не зважувалися помістити на обкладинці (обов'язково в тій серії) портрет філософа у вбранні, яке відповідало його духовному сану.

Зрозуміло, вже зроблене – лише початок великої роботи. Адже серед понад двохсот рукописних філософських текстів професорів Києво-Могилянської академії, що збереглися до наших днів, детально вивчено близько двадцяти. Але ці два десятки закладають фундамент наукового здобутку, на який спиратимуться наступні покоління дослідників.

Звернення до вивчення спадщини професорів Києво-Могилянської академії стимулювало спрямованість дослідників углиб віків, до пізнання джерел вітчизняної філософської думки. Дослідження М. Поповичем, В. Горським, С. Бондарем, Т. Голіченко та ін. міфології східних слов'ян і філософських ідей у культурі Київської Русі, вивчення і публікація текстів українських діячів доби європейського Ренесансу, філософії у братських школах, Острозькому науково-освітньому центрі, зроблені В. Нічик, В. Литвиновим, Я. Стратій, не лише дали можли-

вість вибудувати загальну картину історії української філософії, починаючи з найдавніших часів, а й сприяли збагаченню методології історико-філософської науки. Цей здобуток, сподіваюся, стане у пригоді майбутнім поколінням істориків філософії.

Час завершувати свої суб'єктивні нотатки про об'єктивні втрати й здобутки історико-філософської науки на нелегкому шляху, пройденому моїм рідним Інститутом за 50 років його існування.

Про необхідність закінчувати працю нагадують й онуки – настав час, коли дідусь повинен розповісти їм чергову казку. Дивні вони у мене. Серед широкого репертуару казок, який ми з ними вже опанували, є кілька найулюбленіших. Ці казки вони готові слухати чи не щодня, хоча не лише добре пам'ятають кожне слово, а й пильно стежать, щоб дід під час розповіді не відступив ані на крок від канонізованого тексту, завжди поправляючи мене, якщо таке трапляється.

Такі казки, як правило, я розповідаю, коли втомився, бо тут оповідач діє в автоматичному режимі, не напружуючись. Ось і зараз... «Жили собі дід і баба. Якось каже дід: “Спечи мені, бабо, колобка”», – починаю я. І раптом, не звільнившись від роздумів про шлях, пройдений нашою інституційною філософією, зринає здогад – чи не нагадує моя «ювілейна» оповідь казку про колобка? Чи не схожа доля колобка зі шляхом, пройденим філософією в моїй країні впродовж минулого п'ятдесятиліття? Адже дід і баба спекли колобка, щоб з'їсти його. Та надто життестійким виявився він – і від діда втік, і від баби, і від зайця, і від вовка, і навіть від ведмедя. Усіх обійшов хитрун-колобок, рятуючи своє життя, не зважаючи на небезпеку, що загрожувала йому на кожному повороті... Щоправда, кінець у казочки – не дуже веселий. Знайшлася-

таки хитра лисичка й проковтнула колобка. Слава Богу, філософію не спіткав такий сумний фінал. І все ж чи настав уже час святкувати остаточну перемогу? Чи всі зрадливі лисички лишились позаду? Боюся, що ні. Чи не така зрадлива лисиця вже зараз надихає он того колобка-філософа, який, здійснюючи «перебудову», рішуче скинув з п'єдесталу носіїв абсолютної істини, ідолів учорашнього дня й заходився знімати на п'єдестал нових героїв, перетворюючи їх на звичайних ідолів?

А он іще одна лисичка гладить по голівці другого колобка, який замість «наукового комунізму» закликає до побудови «наукового націоналізму».

А там ще одна, чи не найстрашніша – з драною й порожньою торбою в руці, а на торбі напис: «бюджет Інституту філософії...».

Ні, рано втрачати пильність! І все ж я оптиміст і щиро вірю, що фінал оповіді про долю української філософії надалі не нагадуватиме сумного кінця славнозвісного казкового колобка.